ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

METAFORA TIL HODISASI SIFATIDA: AN'ANAVIY VA KOGNITIV YONDASHUVLAR

Ismoilova Shohsanam Shuhrat qizi

Termiz davlat universiteti

Òzbek filologiyasi fakulteti

4-kurs talabasi

shohsanamismoilova775@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur ilmiy maqolada zamonaviy tilshunoslik nazariyasining eng dolzarb muammolaridan biri — metafora hodisasining mohiyati, lisoniy tabiati va tadqiq evolyutsiyasi yoritilgan. Tadqiqotda metaforani faqat badiiy tasvir vositasi yoki ikkilamchi nominativ ma'no ko'chishi sifatida talqin qiluvchi an'anaviy semasiologik-stilistik qarashlar bilan uni inson tafakkurining tayanch kognitiv mexanizmi sifatida baholovchi zamonaviy konseptual metafora nazariyasi qiyosiy tahlil qilingan. O'zbek va jahon tilshunoslarining nazariy qarashlari uyg'unlashtirilib, o'zbek tili leksik-semantik tizimidagi konkret metaforik modellar misolida metaforaning konseptual va lisoniy mexanizmlari ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *metafora, an'anaviy semasiologiya, kognitiv tilshunoslik, konseptual metafora, manba sohasi, nishon sohasi, nominatsiya, ko'chma ma'no, tafakkur*

Kirish

Tilshunoslik fani taraqqiyotining barcha bosqichlarida til va tafakkur munosabati, borliqdagi narsa-hodisalarning lisoniy birliklar orqali nomlanishi hamda so'z ma'nosining kengayish qonuniyatlari markaziy o'rin tutib kelgan. Ushbu jarayonlar ichida metafora o'zining serqirraligi, ham til tizimi, ham nutq faoliyati, ham inson bilish mexanizmlari bilan uzviy bog'liqligi jihatidan alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Antik davrdan boshlab ritorika va poetika doirasida o'rganilgan metafora XX asrning ikkinchi yarmiga kelib lingvistik tadqiqotlarning paradigmal o'zgarishi natijasida mutlaqo yangicha nazariy talqinga ega böladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, tilshunoslik nazariyasida metaforaga nisbatan shakllangan ikki yirik ilmiy paradigma — an'anaviy (semasiologik-stilistik) va kognitiv yondashuvlar o'rtasidagi metodologik farqlar va ularni birlashtiruvchi umumiy

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

jihatlarni aniqlash so‘z ma’nosi taraqqiyotini chuqurroq anglash imkonini beradi. Ko‘p yillar davomida metafora tayyor til birligining hosila ma’nosi yoki nutqni bezash vositasi sifatida qaralgan bo‘lsa, kognitiv tilshunoslik uni inson ongida mavhum tushunchalarni konkret tajriba asosida idrok etish vositasi darajasiga ko‘tardi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi tilshunoslik nazariyasida metaforaga doir an’anaviy va kognitiv yondashuvlarning nazariy asoslarini qiyoslash, xorijiy hamda o‘zbek tilshunoslarining ilmiy qarashlarini tahlil qilish va o‘zbek tilidagi aniq lisoniy misollar asosida metaforaning ham tizimli-semantik, ham kognitiv tabiatini dalillashdan iborat.

1. Metaforaning an’anaviy tilshunoslikdagi talqini

An’anaviy tilshunoslikda metafora tarixan ikki asosiy yo‘nalishda — stilistik (ritorik) hamda leksik-semantik (semasiologik) nuqtayi nazardan o‘rganilgan. Bu an’ananing ildizlari antik falsafaga, xususan, Arastuning “Poetika” va “Ritorika” asarlariga borib taqaladi (Arastu, 2011). Arastu metaforani bir narsaga boshqa bir narsaga tegishli nomni ko‘chirish deb ta’riflab, uni asosan notiq nutqining ta’sirchanligini oshiruvchi va badiiy uslubga xos bezak vositasi sifatida talqin qilgan. Ushbu qarash asrlar davomida metaforani me’yoriy tildan chetga chiqish, ya’ni “badiiy og‘ish” sifatida baholashga sabab bo‘ldi.

XIX asr oxiri va XX asr o‘rtalarida semasiologiya fanining shakllanishi bilan metafora endilikda faqat badiiy nutq hodisasi emas, balki tilning lug‘at tarkibini boyituvchi va polisemiyani yuzaga keltiruvchi eng faol semantik taraqqiyot usuli sifatida o‘rganila boshlandi. An’anaviy semasiologiyaga ko‘ra, metafora ikki predmet yoki hodisa o‘rtasidagi tashqi yoxud ichki o‘xshashlik asosida birining nomini ikkinchisiga ko‘chirish jarayonidir (Rasulov, 2013). Bu yondashuvda metafora nutqiy hodisadan (individual-muallif metaforasidan) til hodisasiga (lisoniy yoki genetik metaforaga) o‘tuvchi leksik-semantik jarayon sifatida tushuntiriladi.

O‘zbek tilshunosligida metaforaning an’anaviy semasiologik asoslari M. Mirtojiyev tadqiqotlarida mukammal yoritilgan. Olim o‘zining “O‘zbek tili semasiologiyasi” asarida metaforani hosila ma’no yuzaga kelishining asosiy yo‘llaridan biri sifatida ko‘rsatib, uning asosida denotatlar o‘rtasidagi o‘xshashlik belgisi (sema) yotishini ta’kidlaydi (Mirtojiyev, 2010). M. Mirtojiyevning nazariy qarashlariga ko‘ra, so‘zning bosh ma’nosi va undan metaforik yo‘l bilan o‘sib chiqqan hosila ma’no o‘rtasida umumiy birlashtiruvchi sema saqlanib qoladi, bu esa so‘zning semantik strukturasi ichida polisemantik munosabatlarni shakllantiradi.

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

Shuningdek, an'anaviy leksikologiyada metaforik ko'chishlar uch asosiy guruhga ajratib o'rganiladi: nominativ (atash) metaforalar, hamda . Masalan, yoki birikmalaridagi metafora tilning nominativ ehtiyojini qondirib, yangi tushunchaga nom berishga xizmat qiladi va vaqt o'tishi bilan o'zining obrazliligini yo'qotib, "o'lik" (genetik) metaforaga aylanadi. Demak, an'anaviy tilshunoslik metaforani so'z sathidagi hodisa, ya'ni mavjud leksemaning ikkilamchi nominatsiya vazifasini bajarishi sifatida baholaydi.obrazli (estetik) metaforalarkognitiv-baholovchi metaforalar(Arutyunova, 1990)"stol oyog'i""tish cho'tkasi".

2. Kognitiv tilshunoslikda konseptual metafora nazariyasi

XX asrning 80-yillarida tilshunoslikda antropotsentrik va kognitiv paradigmaning qaror topishi metafora haqidagi tasavvurlarni tubdan o'zgartirdi. Amerika tilshunosi Jorj Lakoff va faylasuf Mark Jonson o'zlarining "Biz yashayotgan metaforalar" ("Metaphors We Live By") nomli fundamental asarida metafora faqat til hodisasi yoki notiqlarning bezak vositasi emas, balki inson kundalik tafakkurining asosiy strukturaviy tamoyili ekanligini isbotladilar (Lakoff & Johnson, 1980). Ular ilgari surgan Konseptual metafora nazariyasiga (Conceptual Metaphor Theory) ko'ra, bizning konseptual tizimimiz tabiatan metaforik xarakterga ega bo'lib, tildagi metaforik ifodalar ongimizdagi chuqur konseptual boğlanishlarning sirtqi voqealanishidir.

Kognitiv yondashuvga binoan, metaforik jarayon ikki konseptual domen (bilim sohasi) o'rtasidagi tizimli proyeksiyaga (mapping) asoslanadi:

Manba sohasi (Source domain): insonning bevosita jismoniy, hissiy va kundalik hayotiy tajribasiga asoslangan, nisbatan konkret va yaxshi tuzilgan bilim sohasi (masalan, sayohat, urush, bino, o'simlik, harorat);

Nishon sohasi (Target domain): murakkab, mavhum va bevosita hissiy idrok etilishi qiyin bo'lgan tushunchalar sohasi (masalan, vaqt, hayot, bahs, muhabbat, nazariya, g'azab).

Kognitiv metafora mexanizmi manba sohasining ichki mantiqiy tuzilmasini nishon sohasiga ko'chirish orqali mavhum hodisani tushunarli qilishga xizmat qiladi. Masalan, BAHS — BU URUSH konseptual metaforasi doirasida inson bahs jarayonini jang maydoni sifatida idrok etadi: fikrlar — qurol, dalillar — himoya yoki hujum vositasi, bahsda yutish — g'alaba sifatida tafakkur qilinadi. Bu esa metaforaning shunchaki bitta so'zga tegishli hodisa emas, balki butun bir konseptual tizimni tashkil etuvchi kognitiv model ekanligini ko'rsatadi.

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

O‘zbek tilshunosligida kognitiv metafora nazariyasining ilmiy asoslari Sh. Safarovning “Kognitiv tilshunoslik” monografiyasida chuqur tahlil qilingan (Safarov, 2006). Olim metaforani lisoniy tafakkurning eng muhim kognitiv operatsiyasi sifatida ta’riflab, uning yordamida inson ongida borliqning yangi konseptual manzarasi yaratilishini ta’kidlaydi. Sh. Safarovning fikricha, metafora bir tushuncha doirasidagi bilim tuzilmalarini ikkinchi tushuncha doirasiga ko‘chirish orqali bilish jarayonini tezlashtiradi va insonning olamni kategoriyalashtirish faoliyatida hal qiluvchi o‘rin tutadi (Safarov, 2006). Shuningdek, N. Mahmudov ham til va madaniyat uzviyligini tadqiq etar ekan, metaforik tafakkur milliy-madaniy konseptosferaning eng nozik qatlamlarini o‘zida mujassam etishini qayd etadi (Mahmudov, 2012).

3. An’anaviy va kognitiv yondashuvlarning qiyosiy tahlili

Tilshunoslik nazariyasidagi bu ikki ilmiy qarashni qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, ular bir-birini inkor etuvchi hodisalar emas, balki metafora fenomenini turli sathlardan — lisoniy shakl va kognitiv mazmun nuqtayi nazaridan yorituvchi ilmiy paradigmalardir. An’anaviy yondashuv ko‘proq “Metafora tilda qanday shakllanadi va so‘z ma’nosini qanday o‘zgartiradi?” degan savolga javob izlaydi. Uning asosiy e’tibori semantik strukturadagi denotativ va konnotativ semalar siljishiga qaratilgan. Kognitiv yondashuv esa “Inson nega aynan shu metaforik model asosida fikrlaydi va olamni qanday anglaydi?” degan fundamental savolni o‘rtaga tashlaydi.

Quyidagi jadvalda an’anaviy (semasiologik-stilistik) va kognitiv yondashuvlarning asosiy nazariy mezonlari qiyosiy tarzda umumlashtirilgan:

Tahlil mezonlari	*An’anaviy yondashuv (Semasiologik-stilistik)*	*Kognitiv yondashuv (Konseptual metafora)*
Asosiy mohiyati	*Til birligi ma’nosining o‘xshashlik asosida ko‘chishi; badiiy-tasviriy va ikkilamchi nominatsiya vositasi.*	*Inson tafakkuri va bilish faoliyatining fundamental mexanizmi; mavhum tushunchani konkret tajriba orqali idrok etish.*

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

Tadqiq birligi va sathi	*Alohida so‘z (leksema) va uning semantik strukturasi (leksik-semantik sath).*	*Konseptual domenlar (manba va nishon sohalari) o‘rtasidagi tizimli proyeksiya (kognitiv-konseptual sath).*
Nutqdagi maqomi	Asosan badiiy, publitsistik uslublarga xos ta’sirchanlik vositasi yoki me’yordan obrazli og‘ish.	Kundalik muloqot va ilmiy tafakkurning ajralmas, tabiiy va universal qismi.

Tahlil mezonlari	*An’anaviy yondashuv (Semasiologik-stilistik)*	*Kognitiv yondashuv (Konseptual metafora)*
Mexanizm asosi	*Ikki predmet o‘rtasidagi tashqi (shakl, rang) yoki funksional o‘xshashlik belgisiga tayanish.*	*Insonning jismoniy, fazoviy va ijtimoiy tajribasiga asoslangan struktura va mantiq ko‘chirish (mapping).*
Tizimlilik xususiyati	*Har bir so‘zning ma’no ko‘chishi alohida leksik fakt sifatida qaraladi.*	*Yagona konseptual model o‘nlab o‘zaro bog‘liq til birliklari va iboralarni bir tizimga birlashtiradi.*

Qiyosiy tahlildan ko‘rinib turibdiki, har ikki yondashuvning umumiy jihati metaforani analogiya (qiyoslash va o‘xshatish) tamoyiliga asoslanuvchi hodisa deb bilishidadir. Biroq farqli tomoni shundaki, an’anaviy tilshunoslik metaforani tayyor til tizimidagi natija (polisemantik so‘z) sifatida o‘rgansa, kognitiv tilshunoslik uni tafakkur jarayoni va konseptualizatsiya mexanizmi sifatida tahlil qiladi. Bizning fikrimizcha, metaforani mukammal tadqiq etish uchun ushbu ikki yondashuvni sintez qilish zarur: kognitiv tahlil metaforaning chuqur tafakkur ildizlarini ochib bersa, semasiologik tahlil uning til tizimidagi lisoniy-semantik mustahkamlanish qonuniyatlarini aniqlaydi.

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

4. O‘zbek tili materiallari asosida metaforaning tahlili

An’anaviy va kognitiv yondashuvlarning nazariy qoidalarini dalillash maqsadida o‘zbek tilidagi beshta turli leksik-semantik va konseptual metafora hodisasini tahlil qilamiz:

“Tog‘ etagi” / “Daryo boshi” (Antropomorfik nominativ metafora): An’anaviy semasiologik nuqtayi nazardan ushbu birliklarda inson tana a’zolarining nomi (bosh, etak) fazoviy o‘xshashlik asosida geografik obyektlarning yuqori va quyi qismlariga ko‘chirilgan (Mirtojiyev, 2010). Bu yerda nominativ metafora yangi tushunchaga nom berib, tilning lug‘at boyligini oshirgan. Kognitiv yondashuv esa bu hodisani TABIAT OBYEKTI — BU INSON TANASI konseptual modeli bilan izohlaydi: inson olamni o‘z tana tuzilishi (antropometrik mezon) orqali anglaydi va fazoviy mo‘ljal oladi.

Vaqt o‘tmoqda” / “Vaqtni tejash” / “Qimmatli vaqt” (VAQT — BU HARAKATLANUVCHI OBYEKT / MODDIY RESURS konseptual metaforasi): O‘zbek tilida vaqt mavhum tushunchasi bevosita hissiy idrok etilmagani sababli u fazoviy harakat va moddiy boylik (pul) manba sohalari orqali konseptuallashtiriladi (Lakoff & Johnson, 1980). An’anaviy tahlil “o‘tmoq” yoki “tejamoq” fe’llarining ko‘chma ma’noda qo‘llanganini qayd etish bilan cheklansa, kognitiv tahlil bu iboralarning barchasi yagona VAQT — BU QIMMATLI RESURS konseptual tizimiga bo‘ysunishini isbotlaydi (vaqtni sarflash, vaqt zoye ketishi, vaqtni qizg‘anish).

Qaynoq mehr” / “Sovuq muomala” / “Iliq munosabat” (HISSIYOT — BU HARORAT konseptual metaforasi): Mazkur til birliklarida jismoniy harorat sezgisi (issiq, iliq, qaynoq, sovuq) insonlararo psixologik va emotsional munosabatlar nishon sohasiga ko‘chirilgan. An’anaviy stilistikada bu sifatlar emotsional-ekspressiv bo‘yoqdor epitetlar sifatida baholanadi. Kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan esa bu holat insonning fiziologik tajribasi (tana haroratining hissiy holatga bog‘liqligi) asosida shakllangan universal kognitiv proyeksiya bo‘lib, ijobiy hissiyotlar issiqlik, salbiy yoki befarq munosabatlar esa sovuqlik bilan konseptuallashtirilishini ko‘rsatadi (Safarov, 2006).

Bilim poydevori” / “Nazariya qurish” / “Dalillarni mustahkamlash” (ILMIY NAZARIYA — BU BINO konseptual metaforasi): Ilmiy va publitsistik nutqda keng qo‘llanadigan ushbu birikmalar me’morchilik va qurilish manba sohasining mavhum intellektual faoliyat sohasiga ko‘chishini namoyon etadi. An’anaviy semasiologiya “poydevor” so‘zining “binoning yer ostidagi asos qismi” bosh ma’nosidan “biror ta’limotning asosi” hosila ma’nosi o‘sib chiqqanini tahlil qiladi (Rasulov, 2013). Kognitiv tahlil esa bu yerda bino tuzilishining ichki mantiqi (poydevorsiz bino qulagani

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

kabi, asossiz nazariya ham puchga chiqishi) nishon sohasiga to‘liq proyeksiya qilinganini ko‘rsatadi.

“Achchiq haqiqat” / “Shirin so‘z” / “Zahar til” (Ta’m bilish sezgisi asosidagi sinestetik metafora): O‘zbek tilida ta’m bilish organlariga xos sifatlar (achchiq, shirin, taxir) nutqiy va axloqiy tushunchalarni ifodalashda faol qo‘llanadi. An’anaviy tilshunoslikda bu hodisa sezgilararo ko‘chish — sinestetik metafora sifatida tasniflanadi (Mirtojiyev, 2010). Kognitiv va lingvomadaniy tahlil nuqtayi nazaridan esa “shirin so‘z” va “achchiq haqiqat” birikmalari o‘zbek xalqining milliy-madaniy tafakkurida so‘zning insonga ruhiy ta’sir kuchini jismoniy ta’m tajribasi orqali baholash mezonini aks ettiradi(Mahmudov ,2012)

Xulosa

O‘tkazilgan nazariy va qiyosiy tahlillar asosida metaforaning til hodisasi sifatidagi tabiati yuzasidan quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi.

Metafora evolyutsiyasi: Tilshunoslik nazariyasida metafora antik davrdagi sof ritorik va stilistik bezak vositasi maqomidan XX asr semasiologiyasida leksik ma’no taraqqiyoti va polisemiya manbai darajasiga, zamonaviy kognitiv tilshunoslikda esa inson tafakkurining fundamental bilish mexanizmi maqomiga ko‘tarildi.

Ikki yondashuvning o‘zaro to‘ldiruvchanligi: An’anaviy semasiologik yondashuv metaforani so‘zning semantik strukturasi ichidagi o‘xshashlikka asoslangan ma’no ko‘chishi sifatida tahlil qilsa, kognitiv yondashuv uni manba va nishon konseptual sohalari o‘rtasidagi tizimli proyeksiya sifatida izohlaydi. Ushbu ikki nazariya bir-birini inkor etmaydi, aksincha, hodisaning lisoniy shakl (tizim) va kognitiv mazmun (tafakkur) jihatlarini yaxlit holda ochib beradi.

O‘zbek tili materiallari dalili: O‘zbek tilidagi antropomorfik, fazoviy, harorat va ta’m sezgilariga asoslangan metaforik birliklar tahlili shuni isbotlaydiki, har qanday lisoniy metafora zamirida insonning jismoniy va milliy-madaniy tajribasiga tayangan konseptual modellar yotadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika (tarj. U. To‘ychiyev, M. Mahmudov). — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2011. — 352 b.

2.Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. — Москва: Прогресс, 1990. — С. 5–32.

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

3.Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.

4.Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. — Toshkent, 2012. — № 5. — B. 3–16.

5.Mirtojiyev M. M. O'zbek tili semasiologiyasi. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. — 288 b.

6.Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. Darslik. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2013. — 312 b.

7.Safarov Sh. S. Kognitiv tilshunoslik. Monografiya. —Jizzax: Sangzor, 2006. — 92 b.